

Історія міст і сіл

Київсько-Наддніпрянський край

ПОПРУЖНА: ФРАГМЕНТИ ІСТОРІЇ

Подаємо уривки ґрунтовної краєзнавчої праці колишнього вчителя, нині пенсіонера Я. ГЕЙКА (нар. 1909 р.), який доклав чимало зусиль, аби дослідити й об'єктивно висвітлити найзначущі віхи в історії свого рідного села Попружни Ставищенського району Київської області, починаючи з сивої давнини й до нашого часу.

Праця написана на основі маловідомих друкованих джерел, документів, що збереглися в державному архіві Київської області й Центральному державному історичному архіві України в Києві, а також власних спостережень, свідчень очевидців.

Події, що їх описав автор, значною мірою типові для всієї Центральної України, тому, гадаємо, збудять широке зацікавлення не лише односельців автора.

На світлині – Я.Гейко в 1931 році

НЕП і колективізація

... У грудні 1927 року XV з'їзд більшовицької партії схвалив директиви першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства, визначивши терміни й темпи „великих соціалістичних перетворень” у Радянському Союзі, тобто індустріалізації та колективізації сільського

господарства. Восени 1928 року в Попружні* розпочалося практичне втілення цих директив. У село прибули з райцентру два представники – уповноважений райпарткому

* У 1927 році в селі налічувалось 360 дворів і близько двох тисяч жителів. Корови й коні були практично в кожному дворі.

щодо хлібозаготівлі Марчук та старший агітатор з організації товариств спільного обробітку землі (ТСОЗів) Добровольський. З активу сільради та комнезаму було створено три агітаційні бригади на чолі з учителями сільської школи (це були Микола та Лідія Гуртовенки і я) для роботи на куткових зборах селян. Та коли організація трьох ТСОЗів наближалася до завершення, з району надійшла вказівка припинити створення їх і розпочати організовувати артіль, тобто колгоспи з усупільненням землі, тягла та реманенту. Це було на початку 1929 року.

Уповноваженого Марчука відкликали до району, і його замінив молодий агроном, що до того вчителював у Янишківській школі, Кирило Ткаченко – людина неврівноважена, безтактна й крута. Він привіз додатковий план хлібозаготівлі, так званий зустрічний, що був набагато більший від основного і непосильний для села. (Під час хлібозаготівлі застосовували метод самообкладання, не враховуючи спроможності селян. Це називали „твердим завданням”).

Виконання зустрічного плану було тісно пов'язане з ходом колективізації: хто вагався подавати заяву про вступ до колгоспу, тому відразу ж підвищували розкладку хлібоздачі державі й застосовували всілякі репресивні засоби. Заправляв цим уповноважений райпарткому, залучаючи „актив” села чи спеціально дібраних виконавців.

До колективізації в Попружні як куркульські значились тільки два господарства – Василя Мельника та Костя Заболотного, які мали по кільканадцять десятин землі. На початку колективізації до куркульських було залічено вже й міцносередняцькі господарства. Згодом до них приєднали багато звичайних середняків і навіть деяких бідняків. (Розкуркулених бідняків офіційно називали „підкуркульниками”, боцімто вони були прихильниками куркулів, виступаючи на захист розкуркулюваних). „Куркульських” господарств до колгоспу не приймали – їм доводили „тверді завдання” як із сільгосподатку, так і з хлібозаготівлі. Щоб виконати ці „завдання”, людям доводилося докуповувати хліб, збуваючи якесь майно чи худобу. Потім їх „розкуркулювали”, забираючи геть усе, й виганяли з хат. Інших залякували

розкуркуленням та позбавленням виборчих прав, з багатьох знущалися. Такі заходи прискорили подачу заяв про вступ до колгоспу.

До кінця 1929 року в Попружні було створено три колгоспи – „Переможець”, „Соціаліст” і „Надія”, які охоплювали вже значну кількість населення. Зведення будівель для усупільненого тягла та комор супроводилося масовим вирубуванням дерев на садибах колгоспників, розбиранням клунь у всіх дворах та будівель розкуркулених господарств.

1929-й рік увійшов в історію КіпрС як рік великого перелому. А на початку 1930-го провадилася суцільна колективізація водночас із ліквідацією куркульства як класу. З кожного села кілька розкуркулених сімей висилали в так звані далекі табори. У Попружні для висилки були визначені сім'ї Павла Мельника й Григора Заболотного. На всяк випадок, як резерв, ще було намічено сім'ю Івана Грузинського. Усе це зберігалось в таємниці. Та в день висилки ні Павла, ні Григора в селі не виявилось: вони повтікали, завчасно кимось сповіщені. Утік і Грузинський. Тоді уповноважений Ткаченко, аби „не підкачати” перед районом, наполіг вислати з села родину Аринея Загоруйка, незважаючи на те, що це була багатодітна трудова селянська сім'я, де всі не тільки добре трюдилися, а й учились, читали літературу, газети (Ариней був єдиний у селі передплатник центральної преси).

У далеких таборах Архангельської області Ариней не витримав суворих умов життя й виснажливої праці і невдовзі помер. А його дружина Наталія, людина рішуча, завзята, вирішила втекти із заслання з немовлям, що народилося в неї в таборі. Вона якимось дивом вибралася звідти й знесилена, хвора дісталася Києва. Тут добрі люди дали їй притулок, відгородивши брезентом невеличкий закуток у своєму помешканні. Одужавши, Наталя влаштувалася на цукеркову фабрику ім. Карла Маркса, забрала до себе з села ще чотирьох малолітніх дітей (п'яте було з нею), виростила їх у тому брезентовому закутку й усім дала вищу інженерну освіту. А всього вона народила й виростила десяткох дітей, та ніхто за це їй ордена не дав – вона вважалася поза законом...

Проте ми трохи випередили події, тож повернімося до початку 30-х років. Тоді я

працював у Білоцерківському РВНО інструкторам-методистом з політехнізації шкіл і був обраний головою райкому профспілки „Робос”.

Рання весна 1932 року, Біла Церква

Несподівано над Україною нависла чорна примара голоду. Несподівано тому, що ні посухи, ні неврожаю в минулому році не було: увесь хліб поглинули сталінські хлібозаготівлі, здійснювані численними бригадами мобілізованих сільських активістів, очолюваних уповноваженими райпарткомів, що випомповували по селах геть усе збіжжя. Робітників та службовців підприємств і різних організацій було прикріплено до продовольчих крамниць за місцем проживання. Там на спеціальні картки вони отримували продукти в обмежених нормах (наприклад, хліба чорного 300–600 грамів на душу). Загальнодоступні міські їдальні було перетворено на „закриті”, до яких прикріплювали лише окремі категорії працівників певних профспілок. Так, на І-й Київській вулиці поруч із кінотеатром була така їдальня для працівників освіти, куди був прикріплений і я. Там можна було одержати тарілку смердючого капусняку і блюде тієї ж капусти тушкованої. Інших страв не було. Раз на тиждень до капусти клали шматочок кінської м'якоти.

Учителі Білоцерківського району вже на початку 1932 року терпіли відчутний голод, особливо в сільських школах. Мені часто доводилося їздити в Київ до щойно створеної там облпрофради „вибивати” фонди на „пайки” для вчителів, а, повернувшись, скликати райком своєї спілки й за участю директорів шкіл розподіляти ті крихітні фонди. Якось під час такого розподілу директор Озирнянської семирічки Перчевський, доповідаючи про становище з продовольством в Озирні, сказав:

– На цьому тижні батьки учня п'ятого класу, – він назвав прізвище, – заманили до себе додому товариша свого сина з того ж класу, тут же його умертвили, зварили і з'їли...

Це повідомлення приголомшило всіх присутніх на засіданні. Адже йшлося про найбагатше село району, де була цукроварня і, здавалося, життя там більш-менш забезпечене...

Червень 1932 року, Ленінград

Мені довелося супроводжувати випускників

Білоцерківського педтехнікуму під час екскурсії до „Північної Пальмири”. Виконавши екскурсійну програму, я відіслав студентів назад до Білої Церкви, а сам залишився, щоб глибше ознайомитися з вартими уваги історичними пам'ятками колишньої столиці Російської імперії – колиски Жовтневої революції. І ось на одній з центральних вулиць наткнувся на свого дівера (чоловіка сестри Олександри) Микиту Погорілого зі Станіславчика. Виявилось, він утік із села від голоду і вже кілька місяців працює тут кочегаром на Ліговці. Від нього довідався, що й мої старенькі батьки голодують.

– Олександра, – сказав він, – пише, що в батьків навесні не було чим і город засадити, то з насінневої картоплі повирізали вічка й посадили їх, а саму бульбу доїдають, виділяючи на добу по дві – три картоплини.

На це я зауважив, що вони могли б і прикупити трохи харчів – гроші у них є, бо я часто їм висилав поштою.

– А де купиш, коли продовольства ніде ніхто не продає? Та й грошей тих у них немає, бо їх сільрада зразу ж відбирала на „позику” державі. Як тільки приходить повідомлення з пошти, так уже й чатують там на ті гроші.

По короткій розмові він запросив мене до себе в кочегарню. Зразу ж приніс обід – півбуханця хліба й дві повні глибокі тарілки манної каші, якої я давно не куштував. За обідом Микита сказав:

– Зараз у Ленінграді хліба є вдосталь, і залишки його продають місцеві перекупники в кожному закутку. Раджу тобі – купи кілька десятків хлібин і якнайшвидше вези в село своїм батькам і моїй сім'ї – рятуй рідню від голодної смерті, – у нього, та й у мене потекли сльози, гіркі, болючі сльози розпачу...

Блукаючи проспектами Ленінграда в пошуках хліба, я в багатьох місцях зустрічав односельців, які приїхали з мішками в таку далечінь, щоб роздобути хоч кілька буханців хліба для сім'ї. Інші повтікали з села від голоду та репресій і повлаштовувались на постійну працю в цьому місті – без будь-яких довідок (тоді ще паспортів не було). Пізніше їх старанно „просіювали”. Першим із попружан потрапив до Ленінграда Петро Луцький, його запросив туди родич із Розумниці. А потім потяглася нескінченна

вервечка земляків, здебільшого з сімей розкуркулених, поповнюючи лави міського пролетаріату. Вони знайшли там хоч і не затишний, а все ж таки притулок у ще не обладнаних заводських гуртожитках, що їх реконструювали тоді для оборонної промисловості (завод імені Ворошилова, „Красная труба” та ін).

Липень 1932 року, с. Попружна

Уже був кінець червня, коли я дістався з корзиною хліба до свого села. Мої батьки були вдома, на роботу в колгосп не ходили (літ забагато, а здоров'я замало). Вніс до хати корзину та й кажу:

– Ось привіз вам трохи хліба . . .

Мати – в плач, батько почав розсотувати пакунок. Відкрив корзину – а в ній того хліба й не видно: суцільна брудно-зелена пліснява покрила всі буханці зверху й донизу, бо ж він був не добре випечений, глевкий . . . Думали, марно трудився. Та мати цвіль пообрізала, покраяла залишки на маленькі шматки й висушила в печі на сухарі. Так дожили до нового врожаю. Багатьох попружан виручили того року ленінградські буханці-глевтяки (Сталін не кривдив „колиски революції”, посилав туди хліб з великим надлишком). Інші сподівалися на колгоспні колоски, що вже наливалися в полі, обіцяючи непоганий урожай. Але це дорого обходилося: уже готувався закон, обнародований 7 серпня 1932 року, який передбачав за крадіжку врожаю на полях розстріл з конфіскацією всього майна і заміною при пом'якшувальних обставинах позбавленням волі на строк не нижче 10 років з конфіскацією всього майна. У народі він дістав назву „сталінського закону п'яти колосків”. Тоді за цим законом у Попружні було засуджено вдову похилого віку Марію Гейко з колгоспу „Переможець”. Вона у в'язниці й померла. Достроково.

1933-й рік я мало бачив, мало його відчув. За високим кам'яним муром, яким був відгороджений од світу божого славнозвісний Богунський полк у Житомирі, крім виснажливої залізної муштри з ранку до вечора, зовні нічого не було видно. А за мур нас не пускали. Щодня ми слухали короткі політінформації, іноді й газети читали нашвидку. Та в них друкувалися лише переможні реляції з фронтів індустріалізації

та колективізації – і нічого про справжнє життя за муром.

Правда, тричі на день, коли нас вели строем у полкову їдальню, ми щоразу споглядали, як біля „пищоблоковской” помийниці юрмилися чималі зграйки обідраних дітей та підлітків, вишукуючи там картопляні лушпайки та виплеснуті солдатські недоїдки. Це наводило на сумні думки про страшний голод там, за полковим муром. Тоді спадало на думку, що той голод, мабуть, шаленіє і в Попружні. Що там діялось насправді, я не міг знати, бо листів ні від кого не отримував, але якби хтось і написав правду, то лист за мур до мене не потрапив би. Такий був час.

Тож нині я можу лише дещо переповісти про той невимовно скорботний час за зібраними мною з усіх усюд спогадами земляків, що пережили в Попружні трагедію голодомору.

Катерина Ладик, моя колишня учениця (Чехія):

„Дитинство та шкільні роки мого життя спливали в страшній нужді, голоді й холоді. У 1930–1932 роках відбувалася суцільна колективізація, що супроводилася розкуркуванням селян і виселенням їх із хат. Цілими сім'ями сільрада виганяла їх на вулицю з нечуваною жорстокістю та збиткуванням. Сусідам і родичам суворо заборонялося надавати скривдженим притулок чи будь-яку допомогу, і вони, голодні й голі, крадькома тинялися по задвірках родичів.

Дуже добре пам'ятаю, що в 1932 і в 1933 роках на полях був гарний урожай. У жнива він був зібраний вручну, обмолочений і засипаний до колгоспних комор. А восени все зібране звезли на залізницю, і село залишилося без хліба. Настав голод, особливо тяжкий наприкінці 1932 – на початку 1933 року. Люди, знесилені й виснажені, падали, цілі родини вимирали. У колгоспі не було чим годувати худобу, і вона гинула з голоду, особливо коні. Їх не встигали вивозити до провалля на Михаському полі поблизу Станіславчика, де було відведене місце під могильник. Багато хто із зголоднілих людей ходив до того провалля зрізати з дохлих коней м'яса, щоб прохарчуватися. А ті, що трималися ще трохи на ногах, ходили аж до Федюнівки красти з радгоспних буртів цукровий і кормовий буряк та картоплю, що були закладені на насіння.

Люди тинялися полями, берегами і городами, викопували різне коріння трав, кущів і бур'янів, збирали торішню перегниту картоплю, рвали листя з дерев і варили з того їжу. Інші домішували в їжу тирсу з дерев і все те поїдали, а потім пухли і вмирали з голоду одне за одним. Чоловіків, у яких ледь душа трималася в тілі, сільрада ганяла на кладовище копати загальні могили. Якийсь час були навіть закриті по селах школи.

У колгоспах не вистачало тягла, нічим було обробляти поля. Хто з колгоспників мав корів, тих насильно мобілізували, і вони мушили з ранку до пізньої ночі трудитися з ними – орали, сіяли, волочили, поки самі не злягали. Страшний то був час, важко про нього й згадувати”.

Іван Піскун, полковник у відставці, кандидат історичних наук (Рига):

„Під час суцільної колективізації нашу сім'ю розкуркулили. Уже в 1932 році ми голодували. Навесні я з матір'ю та старшою сестрою ходили по картопляних і бурякових полях – вибирали з землі замерзлі бульби, що залишилися з осені, і все це разом з половою йшло на „млинци”. Їли коріння всяких рослин та листя з дерев, переважно з вишні. Мій менший брат Андрій мріяв покуштувати хоч зелених ягід із вишень, але так їх і не діждався, помер.

Ще до квітня всі ми помітно схудли, а в травні мама почала пухнути. У червні вона вже не могла ходити. Перед цим померли мої менші брати Андрій і Петро. Петра до півсмерті побив голова колгоспу Зінько Бабенко за те, що той у нього на городі вигріб кілька посаджених картоплин. У червні померли моя сімдесятирічна бабуся і семирічна сестричка Ліда. А на початку липня, коли вже колоски почали наливатися зерном, не стало й багатостраждальної матусі – було їй 37 років . . .

Пам'ятаю жахливі картини. На шляхах лежать трупи, і їх не зразу підбирають. Були випадки, коли на підводи вкладали ще й не померлих, але таких, що не могли піднятися. Так вивезли до ями мерців Катю Гаврилюк, років 6-7, що жила разом з нами в хаті нашої бабусі.

Місцева влада практично ніякої допомоги вмирущим не надавала. Правда, тим, хто працював у колгоспі, видавали на колгоспній

кухні обіди, які споживала вся сім'я. Учням школи видавали гарячі сніданки*, але вони їх у школі не їли, а приносили додому, для сім'ї. Не члени колгоспу, непрацездатні і не школярі нічого ніде не одержували. Вони були приречені на голодну смерть.

Мої батько та сестра Марія в той час працювали в селі Федюківці в радгоспі. Жили вони в гуртожитку, де на початку вересня сестра захворіла на висипний тиф. З гуртожитку її виселили. А куди йти, коли хати немає і в селі голод?

Хвора сестра повернулася в село. Переночувала в тітки Явдохи, а ранком насилу встала, щоб мене провідати. Їй треба було для цього пройти з кілометр. На вулиці неподалік нашої хати, зустрівши голову колгоспу Зінька Бабенка, запитала: „Що мені робити? Куди подітися?”. Той відповів: „Тобі одна дорога – втопитися”. Тут-таки, проходячи через місток, вона кинулась у річку й потонула. Так із великої нашої сім'ї залишився живим я один та ще десь там мій батько”.

Віра Ткачук, вчителька (Біла Церква):

„У селі йшла запекла хлібозаготівля: забирали по хатах останні кілограми зерна, вирощеного на садибах, і взагалі брали все, що потрапляло під руки.

Іноді мені теж доводилось ходити в складі комісії по селу, дивитися на людське горе, сльози батьків і дітей.

У 1933 році хліб забирали, відправляли на залізницю, а в село приходили нові й нові розкладки. І так без кінця, аж поки люди почали пухнути з голоду. Вчителям жити в чужих селах було неможливо – загрожував голод задовго до

* Багато робили, щоб організувати уваги організації дитячого харчування для учнів місцевої семирічки її директор, а потім інспектор шкіл Ставищенського району М.Гуртовенко та його дружина, теж учителька, стараннями яких чимало дітей було врятовано від голодної смерті. Пізніше, навесні 1938 року, за доносом новопризначеного директора (він же й парторг) П.Кулінського, активіста сільради В.Загоруйка та кривосвідчень деяких інших односельців, М.Гуртовенка в числі семи найосвіченіших, найчесніших і найшанованіших у селі громадян було заарештовано як „ворогів народу” й закатовано десь у „далеких таборах”. А дружина Миколи Гуртовенка – Лідія й далі працювала в сільській школі до глибокої старості й пішла з-життя в 95 років. Про це розповідається в іншому розділі праці. – Ред.

весни. З цієї причини з нашої Попружанської школи втекли до міста на роботу в промисловості два вчителі – один з них Руденко Юхим, а прізвище другого забулося.

Діти, які могли ще ходити, йшли в школу, тільки щоб поїсти затірки, яку варили там для учнів і вчителів з гороху, квасолі чи соєвого борошна. З сої ж у суміші з деякими суржиками випікали хліб, яким підтримували „найпотрібніших” у колгоспі людей. Це в Попружні була така хитра самодіяльність – ініціатива колгоспних керівників, а в інших селах і того не було.

Голови колгоспів за сякі-такі харчі домовлялися з певними чоловіками, які ще в силі були ходити, щоб ті забирали по хатах мерців і звозили їх на кладовище до братської могили. Запам'яталась одна така процесія, що зустрілася мені на вулиці напровесні 1933 року.

Худючі коненята ледь тягнули низенькі сани, наповнені мерцями. Вони зупинялися біля дворів, де чоловіки витягали з хат мертвих людей і кидали їх на сани як попало: одних уздовж саней, інших упоперек, бо сил не вистачало в гробарів. У одного трупа нога звисала додолу, у другого рука чи голова, а в якоїсь жінки теліпалася голова з довгими чорними косами, які тяглися розпущені за саннями по ожеледі. На кладовищі перевертали сани, і трупи абияк падали в яму . . .

Жахливе то було видовище”.

Улян Гуртовенко, вчитель (с. Розкішна Ставищенського району):

„Селяни до колгоспів ішли неохоче, але їх примушували. Після проведення суцільної колективізації нова форма господарювання була вкрай не вигідною, а продуктивність праці надзвичайно низькою, та й обліковувалась вона в колгоспі з оплатою 300 грамів збіжжя за трудовдень. Весь зібраний урожай вивозили як заготовлю для держави. Навіть коням не залишили фуражу, і навесні 1932 року охлялі тварини здебільшого загинули. Обробіток землі ліг на корів та людей з лопатами в руках, тому урожай зібрали низький, хоч рік видався урожайний. Люди почали голодувати, голод спонукав кого до жебрацтва, кого до крадіжок. Картоплю з ям, у кого вона була, переховували в хатах під печами, але й там її знаходили голодуючі, підкопуючись знадвору.

Як тільки розтав сніг, люди кинулись на

поля, де торік була картопля, вигрібаючи мерзлі й напівзогнилі бульби, і цьому були раді. Їли все. Навіть єдина в селі сім'я лелек, що гніздилася на клуні Трохима Заболотного, не вберегла свого виводка від голодуючих селян.

У квітні й травні голод став нестерпним, люди почали пухнути й помирати. Першими в сім'ях умирали чоловіки й діти. Коли на городах і берегах з'явилася рослинність (кропива, щавель, кульбаба, листя дерев), вона стала основною їжею голодуючих. Як наслідок – шлункові захворювання й масова смертність. Деякі родини повністю вимерли, як-от: Луцького Лукаса (8 душ), Федьченка Сидора (14), Кобзаря Якова (10), Ткачука Аргатя (8), Гейка Зінька (5), Піскуна Василя (шестеро померло, вижило двоє).

За вірогідними даними, у ті роки померло в Попружні від голоду 25–30 відсотків населення. А найбільше втрат від голоду в районі зазнало колись багатолюдне село Бесідка – 75 відсотків його жителів не стало. У Попружні не було лодоїдства, але ходили чутки, що в Красилівці, Бесідці, Бريدівці та деяких інших селах траплялися випадки, коли різали на їжу дітей”.

Доводиться шкодувати, що попруджани до цього часу не спромоглися на знак всенародної жалоби поставити загиблим з голоду односельцям скорботний пам'ятник, щоб у дні традиційних поминок під час проводів усяк не минув його, став, низько вклонився витер сльозу . . .

Яків ГЕЙКО
Київ, 1990 р.